

ЛУГАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Тараса Шевченка

Огірок Станіслав Сергійович

УДК 37.013

**ПОТРЕБИ І СТИМУЛИ ЯК СИСТЕМОУТВОРЮЮЧІ ФАКТОРИ
РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ (НА МАТЕРІАЛАХ ПЕДАГО-
ГІЧНОЇ СПАДЩИНИ А.С.МАКАРЕНКА ТА
СУЧАСНИХ ПЕДАГОГІВ-НОВАТОРІВ)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Луганськ – 2000

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Київському державному лінгвістичному університеті.

Науковий керівник - доктор педагогічних наук, професор,
дійсний член АПН України
Евтух Микола Борисович,
академік-секретар відділення педагогіки і
психології вищої школи АПН України.

Офіційні опоненти: - доктор педагогічних наук, професор
Сущенко Тетяна Іванівна,
завідувач кафедри теорії та методики виховання
Запорізького обласного інституту вдосконалення
вчителів;

- кандидат педагогічних наук, доцент
Сипченко Валерій Іванович,
завідувач кафедри педагогіки Слов'янського
державного педагогічного інституту.

Провідна установа - Харківський національний університет ім.
В.Н.Каразіна, кафедра педагогіки.

Захист відбудеться “ **18** “ жовтня 2000 року о **13** годині на засіданні спеціалізованої вченої
ради К.29.053.01 у Луганському державному педагогічному університеті імені Тараса Шевченка
за адресою: 91011, м. Луганськ, вул. Оборонна, 2.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Луганського державного педагогічного універси-
тету імені Тараса Шевченка (91011, м. Луганськ, вул. Оборонна, 2)

Автореферат розісланий “**16** ” серпня 2000 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.Л.Бутенко

Загальна характеристика роботи

Актуальність і ступінь дослідженості проблеми. Питання рушійних сил, що спонукають людину до дії і зумовлюють її розвиток, завжди цікавило не тільки педагогів, психологів, а й представників інших наук про людину і суспільство. У наш час загально визнана провідна роль потреб у житті людей. Представники різних наук про людину і суспільство вважають потреби основним джерелом активності особистості. В останні десятиріччя з'явилося немало публікацій та дисертацій, присвячених висвітленню проблематики потреб і пов'язаних з нею проблем мотивації, установки, діяльності, емоцій, волі, стимулювання та ін. Психологами, педагогами, філософами, соціологами, економістами, представниками інших наук здійснено різні спроби класифікації людських потреб, вироблених цивілізацією, вивчалися умови, що сприяють активізації людської діяльності, ефективному стимулюванню, оптимізації споживання, формуванню різних потреб, у тому числі й розумних, проблема розвитку особистості, основної (діалектичної) суперечності розвитку суспільства та інші проблеми.

Разом з тим, незважаючи на значну увагу до цієї проблематики, все ж ряд її кардинальних проблем залишаються поки що не вирішеними.

В науках про людину все ще не вироблено єдиного погляду навіть на самі поняття “потреба”, “стимул”, не визначено достатньою мірою, які основні ознаки відрізняють потребу від явищ, що за своєю структурою чи функцією подібні до неї, тобто від потягів, бажань, прагнень, інтересів, мотивів і т.ін., що веде до різнобою в розумінні цих явищ і, відповідно, в застосуванні понять, що їх відображають у практиці навчально-виховної, організаційної та управлінської діяльності. Не розроблено єдиних критеріїв класифікації потреб, не висвітлено з достатньою повнотою і конкретністю механізм їх формування, що, безумовно, утруднює вирішення завдання формування розумної сфери потреб членів сучасного демократичного суспільства, що декларує “всебічний розвиток людини як особистості і найвищої цінності суспільства”¹.

Поряд з широким вживанням понять “стимул”, “стимулювання” в економічній, соціологічній, суспільно-політичній літературі й літературі з управління, недостатня увага приділяється опрацюванню цих понять у психолого-педагогічній літературі й філософії, що не можна вважати виправданим для наук, які вивчають самі основи формування й розвитку особистості. Тим більше, на фоні широкого вживання цих понять в інших науках про людину. Однією із причин недостатньої уваги до проблеми стимулу є, на наш погляд, своєрідна “компрометація” цього поняття його вузьким трактуванням біхевіористами в їх відомій концепції “стимул-реакція”. Думається, що при більш адекватній інтерпретації поняття “стимул” повинне отримати такі ж широкі “права громадянства” і в педагогіці, психології та філософії, які воно має в інших науках

---

¹ Закон України “Про внесення змін і доповнень до Закону УРСР “Про освіту”
// Закони України, Т.10, К.: АТ“Книга”, 1997. – с.168.

про людину. Не приділено також уваги синтетичному аналізу потреб у діалектичному взаємозв'язку і взаємозумовленості зі стимулюванням людської діяльності на основі досягнень різних наук про людину і суспільство з позицій системного підходу. Хоча є немало висловлювань вчених про шкідливість надмірної спеціалізації в науці, про недостатність синтезуючих праць та ін. У той же час такий аналіз дозволив би по-новому переосмислити ряд явищ і зробити важливі висновки, які мали б не лише теоретичне, але й практичне значення для різних наук про людину, включаючи педагогіку. Поряд із значною увагою, приділеною обґрунтуванню основної (діалектичної) суперечності розвитку суспільства, мало уваги приділено розробленню проблеми внутрішніх діалектичних суперечностей особистості в педагогіці, психології. Ця проблематика практично не розробляється в філософії.

Зазначені проблеми ще чекають свого вирішення, адже без теоретичної ясності проблем, як відомо, неможливо достатньо ефективно вирішувати їх на практиці. Все викладене вище робить особливо актуальним не стільки нагромадження нових фактів, а осмислення в системі уже зібраних даних, що й зумовило вибір **теми нашого дослідження** – потреби і стимули як системоутворюючі фактори розвитку особистості (на матеріалах педагогічної спадщини А.С.Макаренка та сучасних педагогів-новаторів).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконана в рамках науково-дослідної теми кафедри педагогіки Київського державного лінгвістичного університету “Дослідження проблеми вдосконалення системи підготовки вчителя-вихователя у вищій школі в контексті досягнень національної та світової педагогічної науки і освіти”.

Об'єкт дослідження – понятійно-категорійний апарат наук про людину і суспільство, що виражає спонукальні сили активності і розвитку особистості, та педагогічна спадщина А.С.Макаренка і сучасних педагогів-новаторів.

Предмет дослідження – потреби і стимули як системоутворюючі фактори розвитку особистості та особливості прояву (застосування) цих факторів у педагогічній системі А.С.Макаренка та сучасних педагогів-новаторів.

Мета дослідження – на основі аналізу і синтетичного узагальнення з позицій системного, міждисциплінарного підходу нагромадженого наукою теоретичного й емпіричного матеріалу з проблематики потреб, стимулів, стимулювання та розвитку особистості, педагогічної системи А.С.Макаренка та сучасних педагогів-новаторів показати системний характер взаємозв'язку потреб і стимулів, його визначальну роль у розвитку особистості.

Формулюючи мету дослідження, ми керувались такими вихідними позиціями:

1) Незважаючи на специфіку розгляду проблематики потреб, стимулів, стимулювання як рушійних сил розвитку особистості в різних науках про людину, все ж найбільш загальні

найсуттєвіші характеристики цих явищ повинні бути єдиними для всіх наук про людину, оскільки вони стосуються одного і того ж об'єкта – людини.

2) Однією з найважливіших характеристик усіх можливих стимулів людської діяльності є їх полярність (поділ на позитивні і негативні), яка зумовлена потребою природою людей і об'єктивними умовами їх буття в природі і суспільстві.

3) Потреби і стимули мають категоріальний характер і є двома протилежностями основної діалектичної суперечності, що проявляється як рушійна сила розвитку особистості і суспільства.

4) Висока ефективність педагогічної системи А.С.Макаренка та сучасних педагогів-новаторів зумовлена високим ступенем фактичного врахування ними діалектичної взаємозалежності потреб і стимулів та об'єктивних закономірностей “технології” стимулювання.

5) Всебічне розкриття суті взаємозв'язку потреб і стимулів як основної (діалектичної) суперечності розвитку особистості створить передумови для більш адекватного розуміння механізму формування її потреб, можливостей і завдань педагогічної практики, проблем управління і більш ефективного вирішення “понятійно-термінологічних” проблем педагогіки та інших наук про людину.

Завдання дослідження:

– проаналізувати наявні в науковій літературі основні підходи до визначення понять “потреба”, “стимул”, “стимулювання” з точки зору їх теоретичної та практичної доцільності;

– визначити критерії співвідношення поняття “потреба” з поняттями, що розкривають явища, подібні за своєю психологічною структурою чи функцією з потребою, дати обґрунтування єдиного (інтегрованого) визначення потреби;

– проаналізувати суть стимулів та стимулювання з позицій системного, міждисциплінарного підходу у співвідношенні з потребами, мотивами та іншими поняттями, які відображають різні спонукання активності людини, дослідити основні закономірності “технології” стимулювання на матеріалі педагогічної системи А.С.Макаренка та сучасних педагогів-новаторів;

– розкрити механізм формування потреб особистості, в тому числі розумних;

– обґрунтувати концепцію основної (діалектичної) суперечності розвитку особистості, суспільства і показати її значення як системоутворюючого фактора системи наук про людину.

Методологічні і загально-теоретичні основи дослідження базуються на таких засадах:

– діалектико-матеріалістичному розумінні усіх явищ об'єктивної реальності, включаючи психіку і процес пізнання;

– системному підході як методології наукового пізнання, в основі якого лежить розгляд об'єкта як системи;

– принципах історизму, розвитку і детермінізму та особистісно-діяльнісному, генетичному і міждисциплінарному підходах до опрацювання проблеми.

Методи дослідження. Оскільки дана робота теоретико-методологічна, то використовувались методи теоретичного дослідження – змістовно-порівняльний аналіз, синтетичне узагальнення, уявний експеримент, моделювання, реінтерпретація емпіричного матеріалу, отриманого іншими дослідниками, а також емпіричні методи, зокрема використання власних багаторічних педагогічних спостережень, та ін.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше розглядається в теоретико-методологічному плані з позицій системного міждисциплінарного підходу сутність потреб і стимулів, дається категоріальне обґрунтування поняття “потреба” як найбільш загального з усіх понять, що в тією чи іншою мірою розкривають потребовий стан індивіда, його внутрішні спонукальні сили, висвітлено механізм формування потреб людини, в тому числі розумних, розкриваються полярна природа стимулів людської діяльності як об’єктивно існуюче системне явище та основні закономірності “технології” стимулювання на матеріалі педагогічної системи А.С.Макаренка та сучасних педагогів-новаторів, всебічно обґрунтовується (у взаємозв’язку із основною суперечністю суспільства) концепція основної (діалектичної) суперечності особистості як рушійної сили її розвитку та як системоутворюючого фактора системи понять наук про людину.

Теоретичне значення дослідження полягає у виявленні сутності понять “потреба”, “стимул”, “стимулювання” з позицій системного, міждисциплінарного підходу, в розробленні концепції позитивного і негативного стимулювання як об’єктивно існуючого системного явища, у визначенні основних закономірностей “технології” стимулювання і механізму формування потреб особистості та їх місця в педагогічній системі А.С.Макаренка і сучасних педагогів-новаторів, в обґрунтуванні концепції основної (діалектичної) суперечності особистості і суспільства, як визначальної рушійної сили їх розвитку і як системоутворюючого фактору системи понять наук про людину.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що зміст роботи, висновки дослідження про основну (діалектичну) суперечність особистості, як визначальну рушійну силу її розвитку, виявлені в ньому закономірності “технології” стимулювання і механізму формування потреб дадуть можливість на якісно новому рівні організувати навчально-виховний процес у закладах освіти, виконувати управлінські функції в усіх сферах суспільного життя. Вони можуть бути також використані при уточненні змісту курсів педагогіки, філософії та психології, при розробці спецкурсу із проблем стимулювання людської діяльності та ін.

Вірогідність отриманих результатів забезпечується: теоретико-методологічними позиціями автора, опорою на апробовані наукові дослідження різних наук про людину і суспільство та на високоефективний педагогічний досвід А.С.Макаренка і сучасних педагогів-новаторів, використанням різних наукових джерел значного обсягу, застосуванням комплексу методів адекватних меті та завданням дисертаційної роботи.

Особиста участь автора в отриманні наукових результатів полягає в багаторічному самостійному вивченні досліджуваної в дисертації проблематики, в поетапній апробації попередніх висновків дослідження під час власної педагогічної діяльності на посадах вчителя, директора школи, керівника відділу освіти, викладача вузу, в синтетичному узагальненні напрацьованих науками про людину емпіричних даних.

Апробація і впровадження. Основні положення і висновки дослідження висвітлені у виступах на семінарах керівників закладів освіти м. Керчі і Криму в 1989-94 рр., на засіданнях кафедри педагогіки та науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу Київського державного лінгвістичного університету в 1997-99 рр. і шляхом публікації 6 статей у фахових виданнях.

Структура дисертації. Матеріали дослідження викладені на 161 сторінці роботи, яка складається із вступу, двох розділів, десяти підрозділів, висновків і списку використаної літератури (268 джерел).

Основний зміст роботи. У вступі розкривається актуальність проблеми, обґрунтовується її вибір, визначається мета, об'єкт, предмет і завдання дослідження, розкривається його наукова новизна, теоретична і практична значущість проведеної роботи.

У першому розділі – *“Теоретичний аналіз понять “потреба”, “стимул”, “стимулювання” з позицій системного підходу”* проаналізовано розвиток основних точок зору у вітчизняній та зарубіжній літературі на ці та інші споріднені їм поняття, що відображають внутрішні і зовнішні спонукання діяльності людини, визначено критерії міждисциплінарного підходу до аналізу цих понять, дано категоріальне обґрунтування поняття “потреба”, розкрито механізм формування потреб, у тому числі розумних, та їх видове значення для розвитку особистості, обґрунтовано концепцію полярної природи стимулів людської діяльності як об'єктивно існуючого системного явища та основні критерії класифікації стимулів, проаналізовано розвиток концепції педагогічного стимулювання та його технології у вітчизняній літературі, розкрито найзагальнішу сутність взаємозв'язку потреб і стимулів як двох протилежностей основної (діалектичної) суперечності індивідів, суспільства, як визначальної рушійної сили їх розвитку, показано можливість розгляду цієї суперечності як системоутворюючого фактора системи понять наук про людину і суспільство.

Зокрема, в дисертації показано, що увага до поняття “потреба” має давню традицію в науці, хоча до 20-го століття аналізом проблематики потреб, мотивів поведінки в основному займалися філософи і економісти.

У 20-му столітті до вивчення потреб інтенсивно підключаються психологи, фізіологи, педагоги, соціологи та представники інших наук про людину і суспільство. Серед них найбільш відомі зарубіжні дослідники потреб К.Брентано, З.Фрейд, Д.Дьюї., Е.Клапаред, М.Дауголл, К.Левін, Ф.Герbart, Х.Мюррей, А.Маслоу та ін. У вітчизняній науковій літературі опрацювання

проблематики потреб розпочали в 30-х роках психологи С.Л.Рубінштейн, А.А.Гордон, В.Г.Лежньов, та ін. В останні роки зростає інтерес до цієї проблематики в різних галузях наук про людину. З'явилося немало публікацій і дисертаційних праць, в яких безпосередньо досліджуються різні аспекти проблеми потреб. Зокрема, педагогами досліджувалися психолого-педагогічні умови формування у різних категорій учнів та молоді окремих потреб, в тому числі: фізичного вдосконалення (В.В.Лесик, І.І.Петренко, Н.С.Солопчук, Н.М.Хоменко), духовних (Є.А.Іваненко, Є.В.Коцюба, В.Г.Шульженко), естетичних (О.О.Дорожкіна, І.М.Назаренко), моральних (Г.А.Мусаян), потреб у пізнанні та праці (Г.І.Полякова, Л.Д.Руденко, М.М.Сущих), формування розумних потреб (С.Н.Ставроян, Л.С.Філіппов) та ін. Поряд із психологами і педагогами проблематика потреб інтенсивно розробляється філософами і соціологами (В.Г.Афанасьєв, Р.Д.Гринкевич, І.В.Бестужев-Лада, Г.А.Болдирева, Г.Г.Дилигенський, Л.Н.Жиліна, А.Г.Здравомислов, М.В.Іванчук, Д.А.Кікнадзе, А.В.Маргуліс, М.М.Михайлов) та представниками інших наук.

Разом з тим лише в частині праць, присвячених проблематиці потреб, приділяється певна увага обґрунтуванню поняття “потреба”. Більшість авторів обмежується констатацією неоднозначності вживання поняття “потреба”, що існує в науці, погоджуючись з одним із відомих його варіантів. У кінцевому підсумку неоднозначність уживання поняття залишається, тоді як стрижньове положення потреб у структурі людської діяльності, вимагає достатньо адекватного і однозначного їх визначення. Тому в нашому дослідженні зроблена спроба обґрунтувати поняття “потреба” на основі поєднання підходів різних наук про людину.

На основі проведеного змістовно-порівняльного (категоріального) аналізу визначень потреби, які зустрічаються в працях багатьох представників наук, що мають відношення до проблеми людини (біології, психології, педагогіки, соціології, економіки, управління, організації змагання, конкуренції, філософії, політології, кібернетики та ін.), а також аналогічного аналізу споріднених з потребою понять ми зробили такі висновки:

1) Споріднені з потребою поняття *становлять по суті не що інше як потребу – “потребовий стан” індивіда різної актуальності, різного ступеня усвідомлення, різної предметної спрямованості, різного рівня підвищення (від біологічних до духовних потреб)*. Наприклад, потяг, нахил, бажання, прагнення, пристрасть можна розглядати як ряд понять, що виражають зростання ступеня усвідомлення і актуальності потреб більш низького рівня, а продовження цього ряду – захоплення, ціннісна орієнтація, ідеал, переконання – як зростання рівня підвищення потреб. Іншими словами, *споріднені з потребою поняття виражають ніби градацію потреб індивіда за ступенем актуальності і гостроти сприйняття, за ступенем усвідомлення, за предметною спрямованістю, за рівнем підвищення*. Тому поняття “потреба” необхідно розглядати як категорію – як найбільш загальне з усіх понять, що тією чи іншою мірою розкривають потребовий стан індивіда, його внутрішні спонукальні сили. Інші визначення необхідно розглядати як більш

часткові пояснення вияву потреби. В дисертації сформульовано шість основних ознак поняття “потреба” і визначено *потребу як природжену чи набуту здатність психіки суб`єкта перебувати в стані динамічного напруження, що спричиняється відображенням недостачі в тому чи іншому матеріальному об`єкті, формі активності чи суспільному явищі, необхідному різною мірою для підтримання його життєдіяльності і розвитку.*

2) Питання про потреби – це питання про внутрішні спонукання людини до діяльності. Але, як відомо, людина в своєму житті керується не тільки своїми різними внутрішніми спонуканнями, їй доводиться співвідносити їх із зовнішніми умовами задоволення потреб, тобто із зовнішніми спонуканнями її дій. Тому для більш повного з`ясування природи потреби, механізму формування нових потреб у дисертації розглянуто потреби у співвідношенні із зовнішніми умовами задоволення потреб (спонуканнями її дій).

Як показує аналіз, іноді до зовнішніх спонукань діяльності людини відносять інтереси. В ряді випадків до них відносять мотиви. В економічній, суспільно-політичній літературі, в літературі з проблем управління, в частині праць з педагогіки, психології (в основному в західній зарубіжній літературі) та ін. під зовнішніми спонуканнями діяльності розуміють різні стимули. В зв`язку з цим, вирішення питання про зовнішні спонукання до дії зводиться в теорії до питання про те, якому поняттю віддати для відображення цього явища перевагу – “інтересу”, “мотиву” чи “стимулу”? Ми розглядаємо поняття “інтерес” як один із варіантів прояву потреби. Співвідношення ж понять “мотив” і “стимул” розглядаються в дисертації таким чином. На наш погляд, поняття “мотив” неправомірно вживати як синонім до понять “потреба” чи “стимул”, що часто має місце в сучасній науковій літературі, оскільки будь-який мотив є результатом оцінки і синтетичного аналізу індивідом (особистістю): з одного (внутрішнього) боку – своєї актуалізованої потреби у співвіднесенні з іншими своїми потребами (ієрархією потреб, яка складає спрямованість особистості) і з урахуванням минулого досвіду задоволення потреб, що зберігається в пам'яті, з другого (зовнішнього) боку – стимулюючої ситуації в сукупності домінуючих та інших стимулів, а також емоційно-вольового процесу, який остаточно формує установку до дії. Виходячи з таких міркувань, ми вважаємо, як і ряд інших авторів, більш прийнятним для відображення зовнішніх спонукань діяльності людини поняття “стимул”.

Аналіз показує, що поняття „стимул“, як і поняття “потреба”, “мотив”, у різних працях трактується по-різному, хоча стимулу порівняно з іншими поняттями, які відображають спонукальні фактори поведінки і діяльності людини в науках про людину, приділено значно менше уваги, особливо у вітчизняній літературі. Стимули вивчались в основному економістами, спеціалістами з науки управління, фізіологами, психологами-біхевіористами (зарубіжні школи психологів), педагогами (в рамках розроблення концепції педагогічного стимулювання). Мало уваги приділено опрацюванню проблематики стимулів, стимулювання філософами, соціологами, вітчиз-

няними психологами. Одне із небагатьох спеціальних філософських досліджень стимулів виконано в 1990 р. (А.С.Бегматов). Практично немає спеціальних наукових робіт з проблематики стимулів і стимулювання у вітчизняній психології. Ця проблематика лише мимохідь зачіпається в частині дисертаційних психологічних досліджень і публікацій, присвячених проблемам мотивів, мотивації і т.ін. Водночас, як переконливо показав у своєму дисертаційному дослідженні стимулів А.С.Бегматов, проблема стимулів є міждисциплінарною.

На наш погляд, поняття “стимул” необхідно розглядати у нерозривному зв’язку з поняттям “потреба” перш за все, як зовнішнє спонукання людини до діяльності тим чи іншим способом. Людину спонукає до дії, з одного боку, потреба в чомусь, з другого, – усвідомлювана нею тією чи іншою мірою можливість задоволення цієї потреби в результаті певної діяльності, що нею (людиною) визначається. При чому ця діяльність може бути або ж найпримітивнішою із витратою найменших зусиль діяльністю споживання створених самою природою або іншими людьми благ, або ж бути діяльністю творення (різного ступеня інтенсивності) необхідних для задоволення потреби благ. Спонукає людину до дії і усвідомлювана нею можливість порушення уже наявних умов задоволення потреб, їх утрати у випадку відсутності необхідної діяльності, спрямованої на їх збереження. Відношення “потреба – можливість” породжує тією чи іншою мірою “зацікавленість” (напруження психіки різної сили і модальності), що більш точною мовою потребово-інформаційної теорії емоцій П.В.Симонова означає емоцію.

Кожен індивід внаслідок притаманного йому спектру потреб і активної сутнісної природи потреб, що “вимагає” їх задоволення, зацікавлений як у збереженні вже досягнутого рівня задоволення потреб, так і в задоволенні нових потреб, що актуалізуються, розвиваються. З іншого боку, ніхто не зацікавлений у нівелюванні можливостей уже досягнутого рівня задоволення потреб і позбавлення перспектив задоволення нових потреб у майбутньому. Тому можливість, що спонукає індивіда до дії заради задоволення своїх потреб, виявляється як полярна (дуальна) можливість придбання і можливість втрати. Ці два види можливостей потенційно існують завжди, доки живе людина, а реально можуть створюватись і створюються: стихійно – “сліпими” силами природи і суспільства (“волею випадку”) або ж планомірно, свідомо. Діяльність, спрямована на можливість придбання, супроводжується позитивними емоціями (почуттями) – впевненістю, добрим настроєм, радістю і т.ін. Діяльність, спрямована на запобігання можливості втрати, – негативними (тривогою, боязливістю, страхом і т.ін.). Виходячи з цього, усі стимули людської діяльності необхідно ділити на дві великі групи – позитивні і негативні. Ця дуальність стимулів, їх полярність простежується протягом усієї людської історії, в усіх сферах людського життя. Практикою людського співжиття в суспільстві вироблено безліч стимулів. Але як би не називались стимули, все ж найбільш загальною системоутворюючою їх суттю завжди була, є і буде можливість придбання чогось для суб’єкта і можливість втрати, оскільки кожна із природжених чи набутих у процесі

розвитку потреб людини може стати базою як позитивних, так і негативних стимулів за рахунок створення чи наближення умов (можливостей) для її задоволення чи, навпаки, – позбавлення людини необхідних умов чи віддалення можливостей задоволення цієї потреби.

Діалектичне розуміння полярної природи стимулів людської діяльності дає можливість найбільш правильно підходити до проблем виховання і навчання людини, організації її діяльності і всіх відносин, управління ними. Водночас у сучасній літературі, присвяченій проблемам стимулювання, полярна природа стимулів як об'єктивно існуюче системне явище практично не висвітлена.

Окрім полярної природи стимулів, важливо враховувати також рівні і види потреб, на базі яких породжуються дані стимули. Це є показником того, на що “працює” стимул: на просте, в основному, біологічне відтворення індивіда, чи на його розвиток як особистості, що особливо важливо при організації педагогічного стимулювання в навчально-виховному процесі, яке відповідно до мети даного дослідження розглядається в дисертації як один із видів стимулювання більш ґрунтовно.

Сучасна вітчизняна концепція педагогічного стимулювання сформувалась як результат педагогічного пошуку педагогів-новаторів і наукових досліджень вчених різних поколінь (М.М.Пістряк, А.С.Макаренко – 30-і роки; Л.Ю.Гордін, О.П.Кондратюк, З.І.Равкін, Ю.К.Бабанський, В.П.Шуман, Г.І.Щукіна, А.В.Зосимовський, В.О.Сухомлинський, А.А.Фролова та ін. – друга половина 50-х і наступні роки).

В останні роки зростає число дисертаційних досліджень, присвячених педагогічному стимулюванню різних категорій школярів та учнівської молоді (А.І.Волошина, А.І.Гіро, Г.І.Коберник, В.О.Ковальчук, В.О.Киричук, П.Н.Осипов, Н.М.Платонова, О.В.Суходольська, І.О.Шаповалова, О.М.Яцій та ін.).

При узагальненні результатів проведених досліджень педагогічного стимулювання складається певна картина концептуального бачення цієї проблематики, яка включає визначення таких ключових понять, як стимулювання, педагогічне стимулювання, педагогічний стимул, стимулююча ситуація, класифікація стимулів і оцінка їх значення для розвитку особистості, певні критерії, умови ефективного їх використання та ін. Разом з тим, відзначається концептуальна незавершеність її теоретичних побудов, недостатність методологічного і прикладного її розроблення. Все ж напрацьований педагогами, економістами, науковцями і практиками із сфери управління матеріал та власні багаторічні педагогічні спостереження дали можливість зробити ряд важливих узагальнень щодо об'єктивних закономірностей стимулювання, його технології.

Першою передумовою стимулювання є наявність суб'єкта діяльності, якого стимулюють, і суб'єкта, який стимулює. Як стимульованим так і стимулюючим суб'єктами діяльності може бути кожна людина будь-якого віку, в залежності від соціальної ролі чи сукупності соціальних ролей,

які нею виконуються, а також групи людей, великі колективи та їх керівні органи і т.ін., закінчуючи державним рівнем і рівнем міждержавних відносин. При чому кожен суб'єкт стимулювання може виступати одночасно як в активній ролі стимулюючого, так і в пасивній ролі стимульованого залежно від виконуваної ним у даний момент соціальної ролі і життєвої ситуації, в якій він перебуває.

Другою складовою процесу стимулювання є його мета, спрогнозована передусім стимулюючим суб'єктом модель “потребового майбутнього” (проміжного чи кінцевого результату діяльності стимульованого суб'єкта). Із мети діяльності і зумовленої нею мети стимулювання впливають принципи або, інакше кажучи, критерії стимулювання (шкала умов позитивного чи негативного оцінювання діяльності суб'єкта стимулювання).

Ефективність застосування стимулів зацікавленості, а також – “спрямованість особистості” залежать значною мірою від суті (змісту) мети і принципів (критеріїв) стимулювання. Якою стає людина залежить: 1) від культивованого суспільного ідеалу (мети) і відповідних йому критеріїв цінності особистості і її діяльності, які схвалюються, заохочуються панівною ідеологією, моральними нормами, релігійними канонами, традиціями, системою виховання, законами, тобто всією системою державного стимулювання, а також 2) від ступеня дотримання в суспільстві в цілому і його мікросоціумах, “референтних групах” об'єктивно зумовленої “технології” стимулювання.

Формування стійких звичок поведінки, діяльності, в кінцевому підсумку, потреб – це поступовий процес, що вимагає певного часу. Тому і стимули людської діяльності повинні застосовуватись послідовно, що значить “заслужено”, (адекватно) ситуації у повній відповідності з ділами і вчинками людей згідно з відомою формулою “від простого до складного”, чи “від менш значущого до більш значущого”.

Важливими факторами технології стимулювання є його періодичність і оптимальна насиченість стимулами різних рівнів і видів конкретних стимулюючих ситуацій. Дотримання принципу оптимальності у стимулюванні на практиці означає, наприклад, відсутність як захвалювання за успіхи, так і надмірного критиканства за недоліки діяльності і перенасиченості стимулюючих ситуацій частим контролем, який викликає у стимульованих почуття надмірної опіки, не сприяє формуванню умінь і потреби самостійно приймати рішення. Тому цілком закономірно серед важливих для людей стимулів виділяється стимулювання довір'ям і делегуванням повноважень. При недостатній періодичності стимулювання ефективність діяльності знижується.

Окрім педагогічного стимулювання, системний аналіз стимулів у діалектичному взаємозв'язку і взаємозумовленості з потребами відкриває можливість більш адекватного вирішення і ряду інших науково-теоретичних проблем, частина яких досліджена в дисертації. Зокрема, однією з них є проблема основної (діалектичної) суперечності особистості, суспільства. Діалектичну взаємозалежність між потребами індивідів і стимулюванням їх діяльності, яке здійснюється як

стихійно – умовами їх буття, що об'єктивно складаються, – так і цілеспрямованою організаційною діяльністю людей, з точки зору основних законів діалектики можна пояснити як основну діалектичну суперечність, що виражає внутрішнє джерело розвитку окремих індивідів і суспільства, як продукту взаємодії людей в цілому. Найзагальнішим сутнісним змістом цієї основної суперечності, яка рухає індивідів, будь-яке суспільство по шляху прогресу, розвитку є *протиріччя між людськими потребами (матеріальними, духовними), що постійно відтворюються (поновлюються) і розвиваються, та реальними (наявними) можливостями їх задоволення чи незадоволення, які об'єктивно проявляються як засоби (об'єкти, предмети, явища) задоволення чи незадоволення потреб у їх матеріальній чи ідеальній формі і суб'єктивно сприймаються як стимули до дії в ім'я задоволення потреб.*

Потреби індивідів, суспільства загалом, зумовлені біологічною і соціальною природою людей, відтворюються постійно, а можливості їх задоволення в більшості випадків з'являються лише тоді, коли індивіди в процесі якого-небудь виду діяльності створюють необхідні для задоволення потреб матеріальні і духовні блага. Таким чином, суперечність між потребами і можливостями їх задоволення чи незадоволення (стимулами) розв'язується через діяльність, а якщо дивитися ширше в масштабі суспільства, то через сукупність людських діяльностей (виробництво). Діяльність, виробництво, як відомо, в свою чергу ведуть до породження нових потреб, які стимулюють людську діяльність. З іншого боку, стабільність уже вироблених потреб, постійно відтворює основну суперечність. Основна діалектична суперечність – між потребами як індивідів, так і суспільства загалом (суспільними потребами) і реальними можливостями їх задоволення чи незадоволення існувала в будь-якому суспільстві й існуватиме в майбутньому. Тому що, навіть створивши достаток матеріальних і духовних благ, суспільство не зможе зупинитися на цьому, оскільки досягнутий рівень споживання, який можна назвати достатком, швидко вичерпається, якщо його не поповнювати належним чином шляхом діяльності, а також завдяки виникненню в процесі діяльності (виробництва) нових потреб.

Обґрунтована в дисертації концепція основної діалектичної суперечності індивідів, суспільства була використана нами як основа методологічного підходу для з'ясування механізму формування потреб, їх видового значення для розвитку особистості, висвітлення проблеми критеріїв розумності потреб та для системного аналізу понять наук про людину і суспільство.

Зокрема, проведений аналіз показує безмежну можливість розвитку людських потреб, що існує об'єктивно, у зв'язку з чим дедалі більш актуальною стає проблема визначення розумних меж їх росту, формування розумних потреб людей. Тому ця проблема також стала предметом розгляду в дисертації, в результаті якого ми зробили наступні висновки:

1. Критерії розумності людських потреб відносні і динамічні. Їх відносність зумовлена об'єктивними закономірностями людського буття в природі і суспільстві (діалектикою розвитку і

задоволення потреб) і відносністю людських знань про навколишній світ, суспільство і про саму людину, а їх динамічність – динамічністю факторів з якими співвідносяться ці критерії. Співвідносити критерії розумних потреб необхідно:

а) з об'єктивними можливостями природи, що оточує людину;

б) з об'єктивними законами сумісного буття індивідів у суспільстві, які проявляються передусім у необхідності задоволення кожним індивідом своїх потреб без зашкодження для аналогічного задоволення потреб іншими членами суспільства, виходячи із досягнутих у суспільстві можливостей на кожному даному етапі його розвитку, і в необхідності задоволення сукупних суспільних потреб;

в) з об'єктивними закономірностями (оптимальними умовами) життєдіяльності індивіда і його всебічного розвитку як особистості;

г) з урахуванням перспектив задоволення потреб прийдешніми поколіннями.

2. У ряді випадків найбільш загальних критеріїв розумності потреб недостатньо, тому необхідно на їх основі визначати більш часткові критерії розумності окремих видів потреб.

3. З метою формування розумного (усвідомлено регульованого) ставлення до споживання необхідно розробляти модель розумної сфери потреб члена суспільства (суспільний ідеал розумного споживання) стосовно кожного етапу розвитку суспільства і усією сукупністю доступних суспільству засобів впливу, тобто стимулів як позитивних, так і негативних, як матеріальних, так і моральних, у тому числі усією силою громадської думки, розвивати у членів суспільства з раннього дитинства потребу наслідувати розроблену в суспільстві модель розумного споживання – потребу поважати конкретним об'єктивно продиктованим самообмеженням природу, суспільство і самого себе.

У другому розділі *“Діалектична взаємозалежність потреб і стимулів у педагогічній спадщині А.С.Макаренка та сучасних педагогів-новаторів”* – ми проаналізували особливості прояву діалектичної взаємозалежності потреб і стимулів у високоефективному педагогічному досвіді А.С.Макаренка в порівнянні із досвідом сучасних педагогів-новаторів (Ш.О.Амонашвілі, І.П.Волкова, М.П.Гузика, Є.М.Ільїна, В.А.Караковського, С.М.Лисенкової, В.Ф.Шаталова, М.П.Щетиніна) та В.О.Сухомлинського. Проведений аналіз показує збіг у ключових моментах їхніх педагогічних підходів до проблеми виховання та технології педагогічного впливу.

По-перше, усі педагоги-новатори у своїй навчально-виховній роботі керувалися принципом гуманного демократичного співробітництва з дітьми, який повною мірою охоплюється неодноразовим підкресленням А.С.Макаренком суті свого педагогічного досвіду *“Якомога більше поваги і наполегливої, ясної вимоги: веди себе так-то і так-то”*¹.

---

¹ Макаренко А.С. Избр. произв.: В 3 т. - Т.3. - К.: Рад. школа, 1984. - с.143.

По-друге, як і А.С.Макаренко, усі педагоги-новатори надавали великого значення вмінню педагога майстерно володіти словом і впливати ним на своїх вихованців. Разом з тим вони, як і А.С.Макаренко, вважали, що вирішальним фактором, який формує особистість, є її успішна практична діяльність.

По-третє, для педагогів-новаторів, як і для А.С.Макаренка, характерний потребний підхід до організації усіх видів діяльності вихованців, тобто її організація з опорою на основні (провідні, домінуючі) потреби (інтереси) кожного вікового періоду. Зокрема, в їхніх працях безпосередньо йде мова про потреби дітей у грі, самоствердженні і самореалізації через успіх, у спілкуванні, в обміні інформацією, в індивідуальній увазі до особистості (почуття власної гідності), у визнанні, про бажання бути першим, про пізнавальний інтерес та ін.

По-четверте, виявляючи високу вимогливість до дітей (навчання на високому рівні складності, обов'язковість виконання кожним учнем усіх вимог навчальних програм і т.ін.), педагоги-новатори, як і А.С.Макаренко, виступали за посиленість вимог до дітей і своєю педагогічною майстерністю забезпечували успіх кожного вихованця в навчальній діяльності.

По-п'яте, спираючись на діяльнісний підхід до навчання й виховання, педагоги-новатори, як і А.С.Макаренко, чітко дотримувалися принципу доцільності діяльності вихованців та основних її структурних етапів, що існують об'єктивно (аналіз вихідних даних, цілепокладання, планування перспективних і поточних дій, організаційне, матеріально-техічне і т.п. забезпечення діяльності, безпосереднє виконання запланованого, аналіз (контроль, самоконтроль) виконання поставлених цілей, стимулювання виконавців діяльності).

По-шосте, для педагогів-новаторів характерна систематичність і висока технологічність виховних впливів на особистість, за які виступав і які здійснював у своїй педагогічній діяльності А.С.Макаренко. Серед них – щоденний (щорочний) контроль за навчальною діяльністю кожного вихованця, гласність досягнень у діяльності, ієрархічність і різноманітність у використанні стимулів зацікавленості і особлива вираженість у застосуванні стимулів негативних (словесної критики діяльності, негативних оцінок і т.ін.), ігнорування негативного минулого вихованців (амністування – “можливість розпочати життя спочатку”).

По-сьоме, усі педагоги-новатори надавали великого значення організації навчально-виховної роботи з колективом учнів (співробітництво і взаємодопомога дітей в процесі навчальної роботи, різні форми самоврядування та ін.). Педагоги-новатори І.П.Іванов, В.А.Караковський, М.П.Щетинін та інші підтвердили життєвість основних ідей А.С.Макаренка з організації єдиного колективу вчителів і вихованців в умовах масової загальноосвітньої школи (роль органів самоврядування, традицій і перспектив, гри і романтики, зведених та різновікових загонів та ін.).

Порівняльний аналіз високоефективного, перевіреного багаторічною практикою, педагогічного досвіду А.С.Макаренка і досвіду педагогів-новаторів виявляє ряд закономірностей, важливих для практики навчально-виховної роботи сучасної школи.

По-перше, – це необхідність потребового і діяльнісного підходу до організації навчання й виховання, тобто врахування наявних потреб дітей і механізму їх формування та проектування структури (ієрархії) потреб вихованців, яку бажано отримати по завершенню запланованого періоду навчання й виховання (ідеалу, кінцевого результату виховання), яка моделюється на основі діючого законодавства і нормативних документів у галузі освіти й виховання (“соціальне замовлення суспільства”), розуміння того, що усі нові потреби особистості формуються у новій чи по – новому організованій для особистості творчій чи споживаючій діяльності.

По-друге, – це необхідність чіткого моделювання стимулюючих ситуацій на кожному конкретному етапі навчально-виховного процесу (“зони найближчого розвитку”) з опорою на наявні потреби особистості з урахуванням усієї сукупності стимулів у їх діалектичному взаємозв’язку і взаємозумовленості, включаючи орієнтуючі, допоміжні стимули, систему конкретних посильних вимог, спрямовану на формування в діяльності змодельованої потребової сфери вихованця, систему повсякденного (щоденного) контролю кожного виду діяльності, в якій формуються спрогнозовані потреби, гласність досягнень, доброзичливий аналіз причин невдач, допомога у їх подоланні, застосування різних позитивних і негативних стимулів зацікавленості (словесне і бальне оцінювання діяльності – похвала і високі оцінки, критика і більш низькі оцінки та інші різноманітні стимули).

По-третє, – це необхідність включення вихованців у різні види колективної діяльності (включаючи міжвікове спілкування) і діяльності для колективу, для інших людей, оскільки лише в цих видах діяльності можна сформувати цілий спектр потреб, який повинен бути притаманний активному громадянину, патріотові своєї країни, людині кінця ХХ-го – початку ХХІ-го століття, інтегрованої у світовий економічний і інформаційний простір.

Аналіз сутності потреб, стимулів, стимулювання та інших понять, що відображають внутрішні і зовнішні спонукальні фактори життєдіяльності людини, з позицій системного, міждисциплінарного підходу виявляється результативним. Такий підхід дозволяє більш повно і всебічно осмислити явища, що аналізуються, виявити їх реальне місце і роль у системі інших явищ, ніж це було б можливо, виходячи із системи координат лише однієї наукової дисципліни. Проведене нами з цих позицій дослідження дозволяє зробити такі загальні **висновки** щодо його мети і завдань:

1. Поняття “потреба” необхідно розглядати як категорію – найбільш загальне з усіх понять, що тією чи іншою мірою розкривають потребовий стан індивіда, його внутрішні спонукальні сили. Інші споріднені з потребою поняття (потяг, бажання, прагнення, пристрасть, інтерес, звичка,

ціннісна орієнтація, запит, ідеал і т.ін.) необхідно розглядати як більш часткові пояснення вияву потребового стану людини – різної актуальності, різного ступеня усвідомлення, різної предметної спрямованості, різного рівня підвищення (від біологічних до духовних потреб), що виконують синонімічну, варіативну функцію, відображаючи усю різноманітність проявів потреби. Бачення цих споріднених із потребою явищ у кінцевому підсумку як варіантів прояву певних людських потреб дає можливість більш адекватно переосмислити напрацьовані наукою методики діагностування і формування інтересів, ціннісних орієнтацій і т.ін. як часткові випадки діагностування і формування потреб, систематизувати на основі категоріального підходу наявні методики досліджень різних потребових станів людини і виробити цілісну методологію цих досліджень.

Потреба є природженою чи набутою здатністю психіки суб'єкта перебувати в стані динамічного напруження, що спричиняється відображенням недостачі в тому чи іншому матеріальному об'єкті, формі активності чи суспільному явищі, необхідному різною мірою для підтримання його життєдіяльності і розвитку. Сформувати нову потребу – означає сформувати нову здатність психіки людини перебувати в стані динамічного напруження під впливом нових факторів.

2. Першоосновою розвитку всіх нових потреб є природжені потреби в їжі (питті), в захисті організму від несприятливих зовнішніх температурних та інших впливів (в одязі, житлі), в продовженні роду, в фізичній, перцептивній, емоційній активності і т.ін., кожна із яких має свою локалізацію в організмі людини, базуючись на певних органах. Завдяки природженим потребам та відповідним їм стимулам людина включається у різні види споживаючої і створюючої діяльності, в якій модифікуються наявні і формуються нові потреби. В основі формування усіх нових потреб (розумних, шкідливих і т.ін.) лежать механізми пізнання (потребової значущості даного об'єкта, явища, діяльності), звикання та закріплення позитивними емоціями. Будь-яка нова потреба людини може виникнути, лише базуючись на відповідному їй органі. “Органом” потреб особистісного рівня є якісно нове (характерне лише для людини як соціальної істоти) системне новоутворення людини – її особистість.

3. Для більш адекватного розуміння суті зовнішніх спонукань діяльності людини необхідно чітко “розвести” основні поняття, які вживаються в сучасній літературі для їх відображення – мотиви і стимули. На наш погляд, поняття “мотив” менш придатне для відображення зовнішніх спонукань діяльності людини, ніж поняття “стимул”, оскільки будь-який мотив є результатом оцінки і синтетичного аналізу суб'єктом: з одного боку, – своєї актуалізованої потреби у співвіднесенні з іншими своїми потребами (ієрархією потреб, яка складає спрямованість особистості) і минулим досвідом задоволення потреб, що зберігається в пам'яті; з другого (зовнішнього) боку, – стимулюючої ситуації у сукупності домінуючих та інших стимулів, а також емоційно-вольового процесу, який остаточно формує безпосередню установку до дії.

4. Поняття “стимул”, як і поняття “потреба”, необхідно розглядати як категорію, що має системний характер і охоплює усі види зовнішніх спонукань діяльності людини. В найбільш узагальненому вигляді стимул можна визначити як полярну (дуальну) можливість задоволення чи незадоволення потреби (придбання чогось для суб’єкта чи втрати). Відповідно до їх сутності усі стимули людської діяльності необхідно ділити, передусім, на дві великі групи – позитивні і негативні, оскільки кожна з природжених чи набутих у процесі розвитку потреб людини може стати базою як позитивних, так і негативних стимулів за рахунок створення чи наближення необхідних умов (можливостей) для її задоволення, що викликає позитивні емоції (позитивні стимули), чи, навпаки, – позбавлення людини необхідних умов чи віддалення можливостей задоволення цієї потреби, яке супроводжується негативними емоціями (негативні стимули). Розуміння об’єктивно існуючого дуалізму стимулів людської діяльності як системного явища, що базується на задоволенні чи незадоволенні людських потреб, дає можливість уникнути певних ілюзій у наукових дослідженнях цієї проблематики, в практиці виховної, навчальної та управлінської діяльності в суспільстві, більш обґрунтовано підійти до розроблення технології стимулювання в різних сферах людської діяльності, включаючи навчання та виховання.

5. Фактори життєдіяльності людини і дійсності, яка оточує її, що охоплюються і відображаються поняттями “потреба” і “стимул”, перебувають у системному діалектичному взаємозв’язку і взаємозумовленості і можуть розглядатися як дві протилежності основної діалектичної суперечності як індивідів, так і суспільства, що є рушійною силою їх розвитку. Суттю цієї основної суперечності, яка рухає індивідів, будь-яке суспільство по шляху розвитку, прогресу, є суперечність між людськими потребами, що постійно відтворюються і розвиваються, та реальними можливостями їх задоволення чи незадоволення, які об’єктивно виявляються як засоби (об’єкти, предмети, явища) задоволення чи незадоволення потреб у їх матеріальній чи ідеальній формі і суб’єктивно сприймаються як стимули до дії в ім’я задоволення потреб.

Запропонована формула основної діалектичної суперечності індивідів, суспільства, сформульована в більш узагальненому вигляді як суперечність між потребами представника органічного життя і реальними можливостями їх задоволення чи незадоволення, проявляється (“працює”) і на етапі “передісторії людини”. Змінюється, ускладнюється лише змістовна насиченість основної суперечності, різноманітність форм її вияву, шляхів, способів розв’язання в міру розвитку усього живого, а її найзагальніша суть, її основна формула – не змінюється. Саме ця діалектична суперечність є рушійною силою еволюції.

6. Викладене нами категоріальне розуміння потреб і стимулів у їх діалектичному взаємозв’язку і взаємозумовленості як двох протилежностей основної діалектичної суперечності індивідів, суспільства дає можливість зробити ряд практичних висновків для методології науки.

По-перше, ця концепція основної суперечності дає ключ до більш адекватного розуміння сутності всіх інших “неосновних” суперечностей як більш часткових проявів основної суперечності, ряду інших наукових проблем, є керівним дороговказом для аналізу всіх особистісних і суспільних явищ, рушійних сил їх розвитку.

По-друге, вона може бути переконливо використана для пояснення механізму формування потреб, їх видового значення для розвитку особистості та висвітлення проблеми критеріїв розумності потреб.

По-третє, викладена концепція основної діалектичної суперечності індивідів, суспільства може бути використана як основа методологічного підходу до системного аналізу понять наук про людину і суспільство, як системоутворюючий фактор такого аналізу, а також як методологічна основа для розроблення єдиної теорії людинознавства. Вона суттєво доповнює існуюче в науці концептуальне бачення рушійних сил еволюції, розвитку особистості і суспільства.

6. Проведений в даній роботі аналіз педагогічної спадщини А.С.Макаренка у порівнянні з досвідом сучасних педагогів-новаторів на основі викладеного нами концептуального бачення проблематики потреб і стимулів підтверджує правомірність зроблених нами теоретичних висновків щодо ролі потреб і стимулів у навчально-виховному процесі.

7. Висока ефективність педагогічного досвіду А.С.Макаренка значною мірою зумовлена високим ступенем фактичного врахування ним об’єктивно існуючої взаємозалежності потреб і стимулів та об’єктивних закономірностей технології стимулювання на основі потребового підходу до навчання і виховання, що підтверджується також порівняльним аналізом цього досвіду із досвідом сучасних педагогів-новаторів.

8. Проведений порівняльний аналіз свідчить також про актуальність педагогічного досвіду А.С.Макаренка в основних його аспектах, передусім завдяки високій його технологічності, незважаючи на зміни у соціальному устрої нашої держави, і необхідність його широкої популяризації поряд з досвідом педагогів-новаторів у сучасній школі.

Основний зміст дисертації відображено в таких публікаціях автора

1. Огірок С.С. Визначення поняття “потреба” в педагогіці, психології та інших науках про людину // Теоретичні питання освіти та виховання: Зб. наук. праць. Вип. 5 / За заг. ред. Євтуха М.Б., укладач Михайличенко О.В. – Суми: Наука, 1997. – С.115 – 118.
2. Огірок С.С. Педагогічне стимулювання з позицій системного підходу // Теоретичні питання освіти та виховання: Зб. наук. праць. Вип.6 / За заг. ред. Євтуха М.Б., укладач Михайличенко О.В.– Суми: Наука, 1999. – С.9 –13.
3. Огірок С.С. Механізм формування потреб та їх видове значення для розвитку особи // Гуманізація навчально-виховного процесу: Наук. – метод. зб. Вип.3 /

За заг. ред. Легенького Г.І. та Сипченка В.І. – Слов'янськ: ІЗМН-СДП, 1998 – С.19 –23.

4. Огірок С.С. До проблеми внутрішніх діалектичних суперечностей індивідів, суспільства // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності: Зб. наук. праць / Відп. ред.: М.М.Бровко, О.Г.Шутов.– К.: Знання, 1999.– С.306 –319.
5. Огірок С.С. Педагогічне стимулювання та його технологія // Гуманізація навчально-виховного процесу: Наук. – метод. зб. Вип.6 / За ред. Легенького Г.І. та Сипченка В.І. – Слов'янськ: ІЗМН-СДП, 1999. – С. 45 – 60.
6. Огірок С.С. Проблема розумності людських потреб і розвиток особистості //Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності: альманах. Зб. наукових праць / Відп. ред. М.М.Бровко, О.Г.Шутов. – К.: Знання, 2000. – С. 90 – 97.

Анотація

Огірок С.С. Потреби і стимули як системоутворюючі фактори розвитку особистості (на матеріалах педагогічної спадщини А.С.Макаренка та сучасних педагогів-новаторів). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Луганський державний педагогічний університет імені Тараса Шевченка – Луганськ, 2000.

У дисертації вперше розглядається в теоретико-методологічному плані з позицій системного міждисциплінарного підходу сутність потреб і стимулів у їх діалектичному взаємозв'язку і взаємозумовленості. Зроблено категоріальне обґрунтування поняття “потреба” як найбільш загального з усіх понять, що тією чи іншою мірою розкривають потребовий стан індивіда, його внутрішні спонукальні сили. Висвітлено механізм формування потреб людини, в тому числі розумних, та основні критерії їх класифікації. Розроблено концепцію позитивного і негативного стимулювання людської діяльності, як об'єктивно існуючого системного явища. Розкрито основні закономірності технології стимулювання на матеріалах педагогічної системи А.С.Макаренка та сучасних педагогів-новаторів. Всебічно обґрунтовано (у взаємозв'язку із основною суперечністю суспільства) концепцію основної діалектичної суперечності особистості як визначальної рушійної сили її розвитку та як системоутворюючий фактор системи понять наук про людину.

Ключові слова: потреба, механізм формування потреб, розумні потреби, позитивні і негативні стимули, технологія стимулювання, педагоги-новатори, основна діалектична суперечність особистості, суспільства.

Annotation

Ogirok S.S. Needs and stimuli as the system building factors of development of personality (after the materials of pedagogical legacy of A.S.Makarenko and contemporary teacher-innovators) – Manuscript.

The thesis is being submitted for scientific degree of the candidate of pedagogical science on speciality 13.00.01 – “General pedagogy and history of pedagogical science”. – Lugansky State Pedagogical University named after Taras Shevchenko. – Lugansk, 2000.

In the dissertation for the first time the essence of needs and stimuli is being considered in the theoretical-methodological plan of the systematically interdisciplinary point of view in their dialectical correlation and interconditionality. The categorical substantiation of conception “need” is seen as the greatest general substitution of all the conceptions, which discloses the needful condition of the individual, his internal stimulation forces. The mechanism of forming the human needs has been elucidated, which includes the reasonable needs and the basis criteria of their classification. The conception of positive and negative stimuli of human activities as objective existing systematic phenomenon has been worked out. The fundamental appropriateness of technology of stimulation after the materials of A.S.Makarenko pedagogical system and contemporary teacher-innovators are exposed. Comprehensively grounded is the conception of fundamental dialectical contradiction of personality (in correlation with the fundamental contradiction of society) as a determining motive power of its development and as the system building factor of conception system of the sciences about the man.

Key words: need, mechanism of forming needs, reasonable needs, positive and negative stimuli, technology of stimulation, contemporary teacher-innovators, fundamental dialectical contradiction of personality, society.

Аннотация

Огирок С.С. Потребности и стимулы как системообразующие факторы развития личности (по материалам педагогического наследия А.С.Макаренко и современных педагогов-новаторов). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Луганский государственный педагогический университет имени Тараса Шевченко. – Луганск, 2000.

В диссертации впервые рассматривается в теоретико-методологическом плане с позиций системного междисциплинарного подхода сущность потребностей и стимулов в их диалектической взаимосвязи и взаимообусловленности. Проанализировано развитие основных точек зрения в отечественной и зарубежной литературе на эти и другие родственные им понятия, которые отражают внутренние и внешние побуждения деятельности человека, определены критерии меж-

дисциплинарного подхода к анализу этих понятий, дано категориальное обоснование понятия “потребность” как наиболее общего из всех понятий, которые в той или иной мере раскрывают потребностное состояние индивида (субъекта), его внутренние побудительные силы, обоснованна необходимость рассмотрения всех “родственных” потребности понятий (влечений, склонностей, желаний, стремлений, запросов, увлечений, интересов, привычек, ценностных ориентаций, идеалов и т.п.) как более частных объяснений проявления потребностного состояния человека – различной актуальности и степени осознания, различной предметной направленности, различного уровня возвышения (от биологических до духовных потребностей), которые выполняют синонимическую, вариативную функцию, отражая всё многообразие проявлений потребности. Понятие “потребность” трактуется автором как прирожденное или приобретённое свойство психики субъекта пребывать в состоянии динамического напряжения, вызываемого отражением недостатка в том или материальном объекте, форме активности или общественном явлении, необходимом в разной степени для поддержания его нормальной жизнедеятельности и развития.

В работе показано видовое значение потребностей для развития личности, раскрыт механизм формирования потребностей, в том числе разумных и вредных, основу которого составляют: познание субъектом потребностной значимости нового объекта или явления действительности, привыкание к нему в процессе созидательной или потребительской деятельности и закрепление положительными эмоциями (сформировать новую потребность – означает сформировать новое свойство психики человека пребывать в состоянии динамического напряжения под влиянием новых факторов).

Дано определение понятия “стимул” как категории, имеющей системный характер и охватывающей все виды внешних побуждений деятельности человека, обосновано концепцию полярной природы стимулов человеческой деятельности как объективно существующего системного явления, которое основывается на удовлетворении или неудовлетворении человеческих потребностей. В работе стимул определен в наиболее общем виде как полярная (дуальная возможность) удовлетворения или неудовлетворения потребности, раскрыты основные критерии классификации стимулов. Проанализировано развитие концепции педагогического стимулирования в отечественной литературе, освещена его технология с учетом высокоэффективного педагогического опыта А.С.Макаренко и современных педагогов новаторов, основателей педагогики сотрудничества – Ш.А.Амонашвили, И.П.Волкова, Н.П.Гузыка, Е.Н.Ильина, В.А.Караковского, С.Н.Лысенковой, В.Ф.Шаталова, М.П.Щетинина и В.А.Сухомлинского.

Проведенное исследование позволило раскрыть наиболее общую сущность взаимосвязи потребностей и стимулов как двух противоположностей основного (диалектического) противоречия индивидов, общества, как определяющей движущей силы их развития, определить формулу основного противоречия для всей органической жизни в целом – как противоречия между потреб-

ностями того или иного представителя органической жизни и реальными возможностями их удовлетворения или неудовлетворения (положительными или отрицательными стимулами), а также показать возможность рассмотрения этого противоречия как системообразующего фактора системы понятий наук о человеке и обществе.

В работе впервые проведен сравнительный анализ особенностей проявления (фактического учета) диалектической взаимосвязи потребностей и стимулов в высокоэффективном педагогическом опыте А.С.Макаренко и современных педагогов-новаторов, который показал, что для педагогов-новаторов, как и для А.С.Макаренко характерен потребностный подход к организации всех видов деятельности воспитанников, то есть её организация с опорой на ведущие (доминирующие) потребности (интересы) каждого возрастного периода. Этот анализ выявил также совпадение в ключевых моментах их педагогических подходов ко всем проблемам воспитания и технологии педагогического влияния, позволил выявить ряд закономерностей, важных для практики учебно-воспитательной работы современной школы (необходимость потребностного и деятельностного подхода к организации обучения и воспитания, четкого моделирования стимулирующих ситуаций на каждом конкретном этапе учебно-воспитательного процесса с опорой на имеющиеся потребности личности с учетом всей совокупности стимулов в их диалектической взаимосвязи и взаимообусловленности, необходимость включения воспитанников в разные виды коллективной деятельности, включая межвозрастное общение, поскольку лишь в этих видах деятельности можно сформировать целый спектр потребностей, который необходим активному гражданину, патриоту своей страны, человеку XXI-го века, интегрированному в мировое экономическое и информационное пространство).

Ключевые слова: потребность, механизм формирования потребностей, разумные потребности, положительные и отрицательные стимулы, технология стимулирования, педагоги-новаторы, основное диалектическое противоречие личности, общества.